

УДК 343.82

Бараш Є. Ю. — доктор юридичних наук, доцент, начальник Інституту кримінально-виконавчої служби, заслужений діяч науки і техніки України, м. Київ

КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ТРИВАЛИХ СТРОКІВ ПОКАРАННЯ

Висвітлено питання, пов'язані з процесом ресоціалізації засуджених до тривалих строків покарання. Проаналізовано досвід окремих зарубіжних країн у цій сфері. Акцентовано на чинниках, що перешкоджають досягненню ресоціалізації засуджених.

Ключові слова: ресоціалізація, установа виконання покарань, індивідуальна профілактика.

Одним з основоположних критеріїв, що засвідчує цивілізованість і рівень правової культури будь-якої держави, є стан дотримання та охорони прав її громадян, у тому числі засуджених, а також ефективна ресоціалізація колишніх злочинців. Саме ресоціалізація особи, звільненої з місць позбавлення волі, покликана забезпечити відновлення та подальший розвиток її соціально корисних зв'язків, відносин із суспільством, формування гармонійної особистості, здатної об'єктивно оцінювати себе та навколишній світ, з повагою ставитися до загальнолюдських і національних цінностей.

Процес ресоціалізації осіб, звільнених із місць позбавлення волі, на нашу думку, має ґрунтуватися не стільки на викоріненні негативних рис характеру колишнього засудженого, скільки на формуванні в нього позитивних якостей. Проблема ресоціалізації засуджених була предметом досліджень у низці праць. Так, кримінально-правові аспекти зазначеної проблематики досліджували М. М. Гернет, О. М. Жижиленко, В. М. Кудрявцев, Ю. В. Солопанов, О. М. Яковлев та ін. Кримінологічний аспект цих питань висвітлювали О. А. Герцензон, В. В. Голіна, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, Г. Г. Кочаров, Н. Ф. Кузнецова, Є. М. Моїсєєв, В. С. Наливайко, В. Г. Панасевич.

Водночас на сучасному етапі розвитку вітчизняної юридичної науки питання ресоціалізації засуджених, зокрема її кримінологічних і кримінально-правових аспектів, донині недостатньо залишаються дослідженими. Зазначене зумовлено тим, що в межах наукового пошуку дослідники переважно обирають вузькі питання, пов'язані з ресоціалізацією окремих категорій засуджених осіб (неповнолітніх, жінок) або обмежуються занадто узагальненим підходом щодо визначення юридичного змісту поняття «ресоціалізація». З огляду на це, питання кримінологічних засад ресоціалізації засуджених набуває особливої актуальності.

Метою статті є дослідження ключових засад кримінологічних положень, на яких ґрунтується ефективна реалізація програми ресоціалізації осіб, засуджених до тривалих строків покарань як протягом усього періоду відбуття ними покарань, так і на початковому етапі після звільнення.

Ресоціалізація належить до соціальних понять, якими послуговуються майже в усіх суспільних науках. Вона безпосередньо пов'язана з категорією «соціалізація», про що свідчать детальний аналіз і граматичне тлумачення зазначених понять. На цьому акцентує увагу Ю. В. Жулева, підкреслюючи важливість урахування значення префікса «ре-», що дає змогу визначити ресоціалізацію як «відновлення чи повторність дії», «протидію» асоціальній деградації особистості [1].

У ч. 2 ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України поняття «ресоціалізація» визначено як «свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві». Закон називає необхідною умовою ресоціалізації виправлення засудженого. Засоби виправлення та ресоціалізації засуджених застосовують з урахуванням виду покарання, особистості злочинця, характеру, ступеня суспільної небезпеки й мотивів учиненого кримінального правопорушення та поведінки засудженого під час відбування покарання. Водночас, з огляду на таке юридичне формулювання, нез'ясованими залишилися чимало питань щодо його змісту й сутності, зокрема стосовно рівня імперативності ресоціалізації: правом чи обов'язком вона є для засудженого; чи повинна держава в обов'язковому порядку вживати заходів для

ресоціалізації визначених категорій осіб; чи є ресоціалізація невід'ємною складовою процесу виконання покарання.

Цілком закономірно, що через таку законодавчу неконкретизованість серед науковців донині не сформувалося єдине комплексне бачення щодо кримінально-правового змісту ресоціалізації. Зокрема, її тлумачать як повторне засвоєння культури людських стосунків, прийняття певних соціальних норм, ролей і функцій, набуття умінь і навичок, необхідних для їх успішної реалізації [2]; тривалий процес, основою якого є складний комплекс психолого-педагогічних, економічних, медичних, юридичних й організаційних заходів, спрямованих на формування в кожного засудженого здібності та готовності до включення у звичайні умови життя суспільства після відбуття покарання [3].

Ресоціалізацію Л. А. Жук та О. М. Неживець визначили як складну соціально-правову категорію, що охоплює різні аспекти оновлення соціальних зв'язків як в установах виконання покарань, так і після звільнення з місць позбавлення волі, коли особа проходить соціальну адаптацію, розв'язує проблеми із житлом, працевлаштовується, потребує медичної та психологічної допомоги, фінансової і державної підтримки [4].

На думку В. С. Наливайка, ресоціалізація осіб, звільнених із місць позбавлення волі, «є складним процесом відновлення, збереження та розвитку соціально корисних зв'язків і відносин засудженого в період відбування ним покарання й на першому етапі його життя після звільнення» [5].

Ураховуючи всі наведені визначення, ресоціалізацією в кримінально-правовому контексті варто вважати багатоетапний і тривалий процес повернення засудженого до загальноприйнятого в суспільстві способу життя з відновленням та/або налагодженням утрачених суспільно корисних зв'язків і відносин, правового статусу, наявного під час, одразу ж після і ще протягом певного початкового періоду після відбуття покарання. Вважаємо, що доцільно внести зміни до кримінально-виконавчого законодавства в частині визначення поняття та сутності ресоціалізації, указавши міру участі держави в процесі ресоціалізації, а також особливості її здійснення на різних етапах – протягом усього періоду відбування покарання, одразу після його відбуття, а також на початковому етапі повернення засудженого до соціуму.

Процес повернення до законослухняного життя є досить складним, тим паче якщо людину було засуджено неодноразово або вона перебувала в місцях позбавлення волі декілька років. Ізоляція від суспільства, особливо на тривалі строки, спричиняє втрату соціально корисних зв'язків, позбавляє самостійності щодо вирішення більшості побутових питань. Перебуваючи в установах виконання покарань, людина часто здобуває нові для неї навички злочинного життя. До того ж, під час відбуття покарання окремі наявні особистісні деформації можуть поглибитися, що істотно ускладнює ресоціалізацію та соціальну адаптацію неодноразово засуджених осіб.

З огляду на це, особливо важливою є ефективна ресоціалізація саме тих осіб, яких було засуджено до тривалих строків покарань або тих, які щойно звільнилися після їх відбуття. У цьому контексті окремо слід визначити, які строки покарань можна вважати тривалими і які види покарань можуть їх передбачати. Нормативно закріплена в ст. 51 Кримінального кодексу (КК) України система покарань передбачає 12 видів покарань, серед яких більшість виконуються не одномоментно, а протягом певних чітко визначених проміжків часу. Відповідно до ст. 73 КК України, строки покарання обчислюють у роках, місяцях і годинах. Тому до так званих строкових належать покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців і позбавлення волі на певний строк.

У межах дослідження кримінологічних засад ресоціалізації засуджених до тривалих строків покарань слід зосередити увагу на тих видах покарань, які не лише виконуються протягом певних строків, а й обов'язково передбачають специфічний порядок реалізації – спеціальні місця для відбування таких покарань, значні обмеження прав і свобод засудженого, а також певний ступінь ізоляції від суспільства. З вищезазнаного переліку тривалими, тобто такими, які продовжуються протягом певного проміжку часу, а також відповідають іншим необхідним параметрам (зокрема передбачають повну або часткову ізоляцію від суспільства, обмеження окремих категорій прав і свобод засудженого, інші юридичні наслідки) є обмеження волі та позбавлення волі.

Не належить до тривалих покарань, на нашу думку, арешт. Безперечно, він передбачає ізоляцію засудженої особи, суттєві обмеження її прав та свобод, певні особливості режиму відбування цього виду покарання, однак його строк варіюється в межах від одного до шести місяців. З огляду на це, навіть за умови засудження особи до максимального строку (шести місяців) вона не встигає повністю позбавитися набутих корисних зв'язків із суспільством та його інституціями, зазнати незворотного впливу кримінальної субкультури, тобто стати настільки десоціалізованою, щоб потребувати активної ресоціалізації.

Виконання покарання спрямоване на те, щоб не допустити повторення протиправних дій або ж знизити рівень рецидивної злочинності [5]. Аналіз статистичних даних про рівень злочинності в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах за останні вісім років засвідчує, що, попри зменшення загальної кількості засуджених, кількість кримінальних порушень суттєво не зменшується. Так, 2007 року засуджені вчинили 489 злочинів, 2008 року – 308, 2009 року – 422, 2010 року – 424, 2011 року – 465, 2012 року – 576, 2013 року – 515, 2014 року – 417, 2015 року – 384. Такі показники доводять, що слід більше уваги приділяти питанням профілактики рецидивної злочинності, зокрема щодо осіб, засуджених до тривалих строків обмеження та позбавлення волі, з метою недопущення вчинення ними нових злочинів як під час відбування покарання, так і в початковий період після його відбуття.

Виконуючи покарання, держава в особі вповноважених органів повинна одночасно надавати допомогу особам, звільненим із місць позбавлення волі, щодо вибору суспільно корисного (чи суспільно прийнятного) напрямку життєдіяльності, щоб попередити повторення злочинних діянь. Тому важливу роль у процесі ресоціалізації відіграє належно організована профілактична робота серед засуджених осіб – як на етапі відбування ними покарання, так й одразу ж після звільнення з місць позбавлення волі. Профілактикою в цьому контексті слід вважати комплекс заходів, спрямованих на своєчасне виявлення та усунення негативних факторів, які виникли чи потенційно можуть виникнути і спричинити повторне вчинення умисних злочинів особами, засудженими до тривалих строків покарань. Ідеться про індивідуальний рівень профілактики злочинів,

оскільки інші рівні – загальний і спеціально-кримінологічний – мають зовсім інший зміст, мету та сферу впливу.

Індивідуальний рівень профілактики злочинності передбачає цілеспрямований вплив на визначене коло осіб за наявності таких підстав: реальна поведінка особи, у якій потенційно криється суспільно небезпечне діяння (головною спрямованістю такої особи є антисуспільна поведінка); наявність певного рівня кількісно-якісних показників, що свідчить про високий ступінь криміногенності особи і дає змогу виокремити її з-поміж тих, від кого з більшим ступенем імовірності слід очікувати вчинення злочину в найближчому майбутньому.

Змістовно індивідуальна профілактика становить комплекс таких заходів:

- процес логічного обґрунтування, роз'яснення необхідності дотримання засудженими нормативно закріпленого в суспільстві способу життя (індивідуальні бесіди, колективні бесіди в малих групах, прослуховування лекцій з правової тематики, їх подальше обговорення тощо);

- створення умов для нормального розвитку особи колишнього засудженого (зокрема, здобуття ним хоча б мінімально необхідного рівня освіти для подальшого ефективного працевлаштування, стимулювання участі в громадському та культурному житті);

- організація заходів щодо забезпечення позитивної спрямованості життєдіяльності осіб, які вчинили злочини й відбули покарання (організація зустрічей з колишніми засудженими, які своїм прикладом вдалої ресоціалізації можуть формувати належну мотивацію для відповідної цільової аудиторії);

- соціальний захист раніше засуджених (допомога у працевлаштуванні, поліпшення побутових умов, надання безоплатної медичної допомоги, налагодження корисних зв'язків із громадськими благочинними організаціями тощо).

У контексті досліджуваного питання цікавим є досвід щодо ресоціалізації засуджених в окремих зарубіжних державах, зокрема Франції, Німеччині, США, Великої Британії та Нідерландах. У зазначених країнах держава активно бере участь у ресоціалізації, фінансує ці процеси, а також сприяє залученню громадськості до ресоціалізації та реабілітації засуджених. Наприклад, в американському штаті Іллінойс ще

2009 року було прийнято закон про скорочення злочинності, який передбачив залучення додаткових бюджетних коштів для округів, які мали нижчий рівень рецидивної злочинності серед колишніх в'язнів. У Великій Британії поряд із державними функціонує розвинена мережа недержавних структур, які підконтрольні державі та мають на меті розроблення конкретних реабілітаційних програм, їх реалізацію, надають соціальну допомогу, долучають на громадських засадах необхідних фахівців для надання різнопланової допомоги засудженим. Франція провадить пенітенціарну політику в межах концепції «нового соціального захисту», яка передбачає виправлення суспільно небезпечних осіб, їх ресоціалізацію. Основним інструментом для ресоціалізації у французьких виправних установах є забезпечення одержання професійної освіти засудженими з метою їх подальшого працевлаштування [6]. Нідерланди можна вважати лідером щодо впровадження інновацій у виправну систему. Тут популярною є система приватного виконання покарань і соціальної реабілітації злочинців. Стиль життя в місцях позбавлення волі намагаються максимально наблизити до звичних домашніх умов, що безпосередньо гальмує процес десоціалізації засуджених.

Запорукою ефективності ресоціалізації є вивчення кримінологічних особливостей особи злочинця. Слід диференціювати роботу з різними категоріями засуджених, зокрема враховувати їхні вікові, психологічні та соціально-біологічні особливості. Так, певною специфікою означена ресоціалізація засуджених жіночої статі та неповнолітніх осіб.

Ресоціалізація жінок, засуджених до тривалих строків позбавлення та обмеження волі, суттєво відрізняється від перебігу цього процесу в засуджених чоловіків. Зокрема, більшість жінок морально є значно вразливішими, ніж чоловіки, і потребують особливої підтримки. Водночас останніми роками жіноча злочинність активно набуває чоловічих рис – їй притаманна більша агресивність, жорстокість, збільшення кількості насильницьких злочинів, а також зростання рівня рецидивної злочинності.

Процес ресоціалізації жінок-рецидивісток є складнішим, ніж чоловіків. Після відбування покарання у виді позбавлення волі багато жінок стають соціально дезадаптованими, що спричиняє рецидив злочинів протягом декількох наступних місяців після

звільнення. Чоловіки вдвічі частіше кидають засуджених до тривалих строків позбавлення волі жінок, ніж навпаки. Причому таке явище спостерігається навіть тоді, коли чоловіки завідомо користувалися майном, здобутим жінками внаслідок учинення суспільно небезпечних діянь. Важливого кримінологічного змісту в зазначеній ситуації набуває ґрунтовне дослідження соціально-демографічних ознак, притаманних засудженим жінкам, зокрема врахування їх сімейного стану. Якщо засуджена жінка має сім'ю (чоловіка, малолітніх дітей, літніх батьків, інших близьких родичів), з якою вона продовжувала підтримувати зв'язки протягом усього часу відбування покарання, ця обставина може суттєво впливати на швидкість, якість й інтенсивність ресоціалізації та має бути важливою складовою профілактичних заходів.

Згідно з офіційними статистичними показниками, щорічно у виховних колоніях неповнолітні вчиняють близько 30 злочинів. Їх питома вага в структурі всієї пенітенціарної злочинності становить 1,8–2,2 %. Водночас під час відбування покарання в установах виконання покарань учиняють злочини близько 0,2 % осіб із числа повнолітніх засуджених, а у виховних колоніях – 0,3 %. Ці показники засвідчують, що найближчим часом не варто розраховувати на суттєве зниження рівня злочинності неповнолітніх, а тому й ресоціалізація цієї категорії осіб має певну специфіку. Вона може бути ефективною лише за умов: максимального врахування особливостей психічного розвитку підлітків, їх вікових і гендерних особливостей, стану здоров'я, інтересів, можливих перспектив для подальшого життя; створення системи індивідуального та диференційованого впливів соціального, педагогічного, психологічного, правового характеру; урахування рівня та характеру поведінки в суспільстві, а також специфіки реагування на конкретні ситуації.

Отже, детально дослідивши кримінально-правовий зміст поняття «ресоціалізація», а також кримінологічні засади процесу ресоціалізації осіб, засуджених до тривалих строків покарання, ми дійшли таких висновків.

1. Базовими кримінологічними засадами ресоціалізації осіб, засуджених до позбавлення та обмеження волі, є індивідуальна профілактика злочинності щодо осіб, засуджених до тривалих строків покарань; запобігання рецидиву злочинів протягом усіх етапів процесу ресоціалізації засуджених осіб; вивчення

соціально-демографічних ознак, які характеризують особу пенітенціарного злочинця з метою їх подальшого використання для індивідуалізації підходів щодо ресоціалізації окремих категорій засуджених (жінок і неповнолітніх).

2. Варто врахувати позитивний досвід європейських держав щодо законодавчої регламентації базових організаційних аспектів здійснення ресоціалізації, а також активної участі в ній держави, зокрема шляхом забезпечення належних умов відбування покарання засудженими, їх соціального захисту й залучення до професійного навчання.

3. Законодавче визначення поняття «ресоціалізація» потребує коригування, зокрема конкретизації ступеня участі держави в провадженні ресоціалізаційних процесів, зазначення особливостей їх реалізації як у пенітенціарний, так і в постпенітенціарний періоди життя засудженої особи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Жулева Ю. В. Ресоциализация осужденных несовершеннолетних женского пола, отбывающих наказание в воспитательных колониях: правовые и криминологические аспекты : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Жулева Юлия Викторовна. – Рязань, 2000. – 223 с.

2. Царькова О. В. Ресоціалізація засуджених як один з важливих напрямів профілактики рецидивної злочинності / О. В. Царькова // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – 2012. – Вип. 43 (2). – С. 235–242.

3. Прикладная юридическая психология / под ред. А. М. Столяренко. – М. : Юнити-Дана, 2000. – 639 с.

4. Жук Л. А. Теоретичні засади соціальної та трудової ресоціалізації засуджених та осіб, звільнених з місць позбавлення волі [Електронний ресурс] / Л. А. Жук, О. М. Неживець. – Режим доступу: <http://www.pravnuk.info/2013-12-27-15-13-45/535-teoretichni-zasadi-socialno%D1%97-ta-trudovo%D1%97-resocializaci%D1%97-zasudzhenix-ta-osib-zvilnenix-z-misc-pozbavlennya-voli.html>. – Назва з екрана.

5. Наливайко В. С. Кримінологічні проблеми ресоціалізації осіб, звільнених з місць позбавлення волі : дис. ... канд. юрид.

наук : 12.00.08 / Наливайко Володимир Сидорович. – Київ, 2000. – 142 с.

6. Слепцов И. В. Пенитенциарная система Франции (краткий обзор) / И. В. Слепцов // Уголовно-исполнительная политика: право, экономика, управление. – 2009. – № 2. – С. 39–42.

Стаття надійшла до редколегії 07.12.2016
